

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی (فلسفه)

عنوان:

تصحیح و تحقیق رساله الفصول خواجه نصیر و شرح آن از عبدالله سیوری

استاد راهنما:

دکتر نجفقلی حبیبی

استاد مشاور:

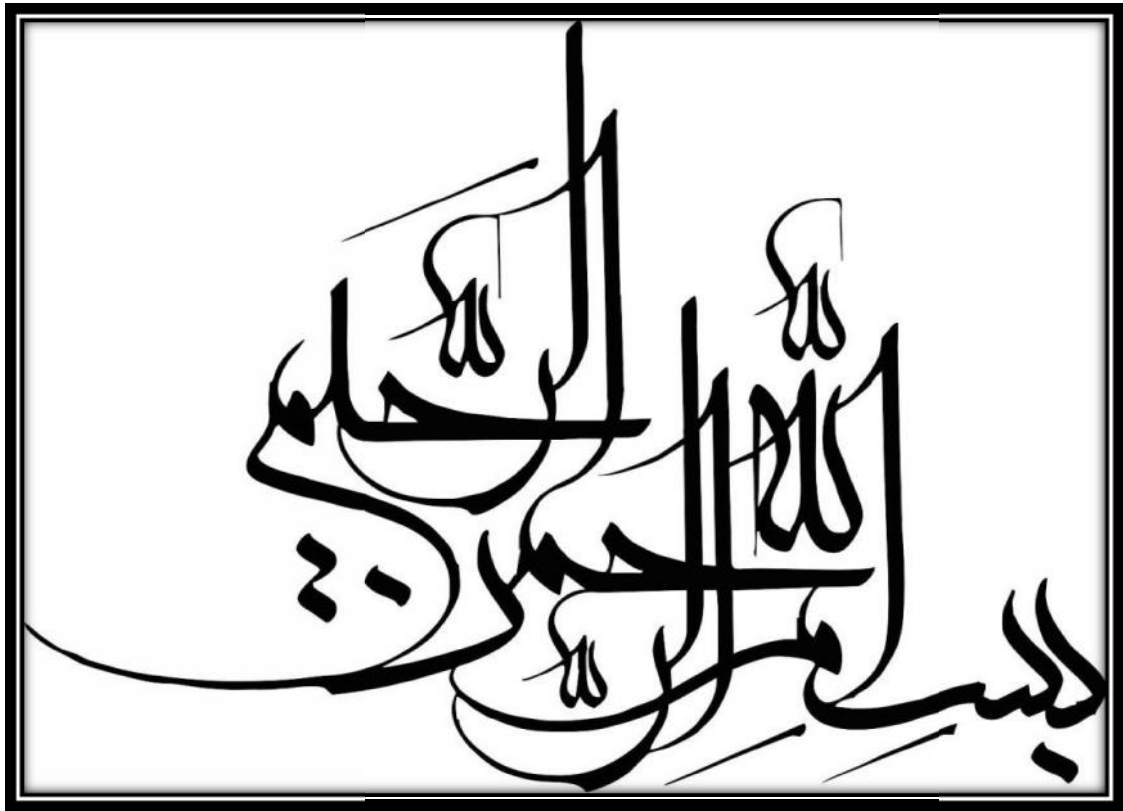
دکتر مرضیه صادقی رشتی

نگارنده:

زینب افشار

بهمن ماه ۱۳۹۰

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی (فلسفه)

عنوان:

تصحیح و تحقیق رساله الفصول خواجه نصیر و شرح آن از عبدالله سیوری

استاد راهنما:

دکتر نجفقلی حبیبی

استاد مشاور:

دکتر مرضیه صادقی رشتی

نگارنده:

زینب افشار

زمستان ۱۳۹۰

دیباچه سخنم را به روح آسمانی پدری گره می‌زنم که تا ثانیه‌های پسین زندگیش از دم
مسیحایی خود عطر شوق در جانم سرازیر کرد، و دستان پرمهر مادری را گرم می‌فشارم که عاطفه
حضور بی‌دریغش در کنارم، پلی ساخت برای گذر از ورطه ناآگاهی.

تشکر و قدر دانی

حمد و سپاس خدای را که توفیق کسب دانش و معرفت را به ما عطا فرمود. در اینجا بر خود لازم می‌دانم از تمامی اساتید بزرگواری که در طول سالیان تحصیل مرا در کسب علم و معرفت و فضائل اخلاقی یاری نموده‌اند تقدیر و تشکر نمایم.

از استاد گرامی و بزرگوار جناب آقای دکتر نجفقلی حبیبی که راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق، پژوهش و نگارش این پایان نامه تقبل نموده‌اند نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم.

از سرکار خانم دکتر مرضیه صادقی به‌عنوان استاد مشاور تشکر می‌نمایم، همچنین از دوستان گرامی خانم‌ها زهرا سالاریان و طیبه حیدری که در مراحل تایپ پایان‌نامه با راهنمایی خود مرا مورد لطف قرار داده‌اند.

چکیده

این تحقیق به تصحیح رساله «فصول» خواجه نصیر الدین الطوسی (۵۹۷-۶۷۲ ق)، ترجمه عربی آن از رکن الدین محمد بن علی الجرجانی الاسترآبادی (زنده در ۶۹۷ و ۷۲۸)، و یکی از شروح آن با عنوان «الأنوار الجلالیه للفصول النصیریة» اثر مقداد بن عبدالله السیوری الحلّی (-۸۲۶ ق) پرداخته است. فصول کتاب کلامی کوچکی است با عباراتی موجز در اصول عقاید شیعه دوازده امامی به زبان فارسی. جرجانی شاگرد علامه حلّی (۶۴۸-۷۲۶) و شارح مبادی ایشان، و جدّ مقداد سیوری است. او ترجمه فصول را در آخرین سال عمر خود، و با عباراتی کوتاه و رسا انجام داده است، که پس از ترجمه بسیار مورد توجه قرار گرفته و بیش از یازده شرح بر آن نوشته شده است. سیوری دانشمند فاضلی بوده که بر کلام شیعه و کلام اسلامی کاملاً مسلط بوده است، وی بر فصول شرح مفصلی نوشته و استدلال‌های فشرده‌ی خواجه را باز کرده است، او در تمام موارد تابع محض دیدگاه‌های کلامی خواجه بوده، و در بحث سیر و سلوک از کتاب *أوصاف الأشراف* خواجه نصیر بهره برده است. فصول و شرح آن می‌تواند یکی از منابع کلام شیعی و اسلامی باشد. در این تحقیق شرح بر پایه نسخه اساس، و ترجمه و متن فارسی به روش گزینشی تصحیح شده است. انجام این تحقیق به روش کتابخانه‌ای بوده است، از فهرست‌های کتابخانه‌ها بهره جسته و با مراجعه به آن مراکز نسخه‌ها تهیه شده است. در این پایان‌نامه مقدمه تحقیقی هم نوشته شده است. همچنین در این رساله به روش علمی و با رعایت امانت، سعی شده است نزدیک‌ترین صورت به متن اصلی ارائه شود. به علاوه، زندگی‌نامه مؤلفین کتب در آغاز ارائه شده است.

کلمات کلیدی: کلام شیعی در قرن ۷ و ۸ و ۹، خواجه نصیر الدین الطوسی، رکن الدین محمد

بن علی الجرجانی، مقداد بن عبدالله السیوری.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول: کلیات	۱
۱-۱. تبیین موضوع	۲
۲-۱. اهمیت موضوع	۲
۳-۱. اهداف پژوهش	۳
۴-۱. پرسش‌های پژوهش	۴
۵-۱. فرضیات	۴
۶-۱. پیشینه انجام کار	۴
۷-۱. روش پژوهش	۵
۸-۱. محدودیت‌ها و موانع پژوهش	۶
فصل دوم: مقدمه مصحح	۷
۱-۲. معرفی اجمالی کتاب‌ها	۸
۲-۲. معرفی مؤلفان	۸
۱-۲-۲. خواجه نصیر الدین طوسی	۸
۲-۲-۲. رکن الدین محمد بن علی جرجانی	۱۰
۱-۲-۲-۲. آثار	۱۱
۳-۲-۲. مقداد بن عبدالله سیوری	۱۳
۱-۳-۲-۲. خاندان مقداد	۱۴
۲-۳-۲-۲. تحصیلات	۱۵
۳-۳-۲-۲. تألیفات	۱۵
۴-۳-۲-۲. استادان و مشایخ	۱۷
۵-۳-۲-۲. مدرسه مقداد سیوری	۱۸
۶-۳-۲-۲. شاگردان	۱۸

١٩	٢-٢-٣-٦-١. حسن بن راشد حلبي
١٩	٢-٢-٣-٦-٢. عبدالله بن مقداد
١٩	٢-٢-٣-٦-٣. علي بن الحسن بن علاله يا علا و يا علا لا
١٩	٢-٢-٣-٦-٤. محمّد بن شجاع القطان الأنصاري الحلبي
٢٠	٢-٣. معرفي تفصيلي كتابها
٢٠	٢-٣-١. فصول فارسي
٢٣	٢-٣-٢. ترجمة عربي فصول
٢٤	٢-٣-٣. شرح الأنوار الجلالية للفصول النصيرية
٢٧	٢-٤. روش تصحيح و كارهاى انجام شده
٢٩	٢-٥. شيوه فاضل مقداد در شرح فصول
٢٩	٢-٥-١. فصل اول: توحيد
٤٣	٢-٥-٢. فصل دوم: عدل
٥٠	٢-٥-٣. فصل سوم: نبوت و امامت
٦٠	٢-٥-٤. فصل چهارم: معاد
٦٧	٢-٦. نسخ مورد استفاده و رموز آنها
٧١	فصل سوم: آثار تصحيح شده
٧٢	٣-١. الفصول في الأصول
٧٣	٣-١-١. فصل نخستين: توحيد
٨٤	٣-١-٢. فصل دوم: عدل
٩٠	٣-١-٣. فصل سوم: نبوت و امامت
٩٥	٣-١-٤. فصل چهارم: معاد
١٠١	٣-٢. ترجمة الفصول النصيرية
١٠٢	٣-٢-١. المقدمة
١٠٣	٣-٢-٢. الفصل الأول: في التوحيد
١١٣	٣-٢-٣. الفصل الثاني: في العدل
١١٨	٣-٢-٤. الفصل الثالث: في النبوة و الإمامة
١٢٢	٣-٢-٥. الفصل الرابع: في المعاد
١٢٩	٣-٣. الأنوار الجلالية للفصول النصيرية
١٣٠	٣-٣-١. المقدمة

١٣٣	..... الفصل الأول: في التوحيد
١٩٥	..... الفصل الثاني: في العدل
٢١٣	..... الفصل الثالث: في النبوة والأمامة
٢٣٣	..... الفصل الرابع: في المعاد

٢٥٤ ..... فهرست منابع و مأخذ

پيوست

فصل اول: کلیات

- ✓ تبیین موضوع
- ✓ اهمیت موضوع
- ✓ اهداف پژوهش
- ✓ و ...

۱-۱. تبیین موضوع:

علم «کلام» اشرف همه علم‌هاست، چون موضوعش (معرفت خداوند) اشرف علوم است.^۱ از این رو احیا و تصحیح آثار کلامی، یکی از موضوعاتی است که شایسته است به‌عنوان موضوع پایان‌نامه انتخاب شود.

به همین دلیل این پژوهش به «تصحیح و تحقیق رساله «فصول» خواجه نصیر و شرح آن از عبدالله سیوری» پرداخته است.

«فصول فی الأصول» یکی دیگر از رسائل کلامی خواجه نصیر است که به زبان فارسی نوشته شده، و به نحو ایجاز و اختصار اصول آئین دوازده امامی را مستدل کرده است. پس از آن جرجانی که شاگرد علامه حلی بوده، آن را با عباراتی کوتاه و رسا به عربی ترجمه کرده است، که پس از ترجمه بسیار مورد توجه علما قرار گرفته و در مکاتب تدریس می‌شده و شروح متعددی بر آن نوشته شده است، از جمله شرح مبسوطی که نوه جرجانی - فاضل مقداد سیوری - با عنوان «الأنوار الجلالیة للفصول النصیریة» نوشته است. سیوری علاوه بر این که فقیه بزرگی بوده، بر کلام اسلامی و کلام شیعه کاملاً مسلط بوده و آثار ارزشمندی در این زمینه تألیف نموده است. او شرح مفصلی نوشته و عبارات فشرده را باز کرده است. وی در تمام مباحث تابع دیدگاه‌های خواجه بوده و هیچ اشکالی بر نظرات ایشان وارد نکرده است.

۱-۲. اهمیت موضوع:

بی‌مدد «نقد و تصحیح متون» نمی‌توان گذشته، گذشتگان و آراء و عقاید و چند و چونی ضعف و قوتشان، و به‌طور کلی تاریخ فرهنگ را آن‌گونه که بوده است باز شناخت. چون یکی از راه‌های انتقال فرهنگ و دانش بشری از نسلی به نسلی دیگر «آثار مکتوب» است.^۲

^۱ مقداد سیوری، الأنوار الجلالیة، قسمتی از شرح فراز پایانی فصل توحید.

^۲ نجیب مایل هروی، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹، ص ۳۸۳.

خواجه نصیر دانشمند شناخته شده‌ای است که نقش مؤثری در احیا و پاسداری از فرهنگ دین داشته است، جرجانی هم نویسندهٔ پرکاری بوده که آثار مهمی را تألیف، ترجمه و شرح کرده است، مقداد سیوری هم از دانشمندانی است که تألیف کتاب، تربیت شاگردان و عهده‌دار بودن ریاست دینی و مرجعیت عامه از جمله اقدامات اوست که هر کدام از آن‌ها منشأ اثرات فراوانی در رشد و بالندگی فرهنگ دینی بوده است. در نتیجه یکی از علل اهمیت موضوع پژوهش، مؤلفین آثار می‌باشد.

از طرفی، احیای آثار کلامی علاوه بر این که اجر معنوی در پی دارد، می‌تواند در ثبات عقیده و دفاع از اعتقادات دینی و مذهبی در برابر شبهات مفید باشد. کم نیستند افرادی که به دلیل عدم شناخت، با کوچک‌ترین شبهه و ابهامی از طرف خصم، به دین و مذهب خود شک کرده و حتی به ادیان دیگر گرایش پیدا می‌کنند.

یک شیعهٔ دوازده امامی با مطالعهٔ فصول و شرح آن می‌تواند از اعتقادات دینی و مذهبی خود به طور مستدل دفاع کرده و برای خودش هم ابهامی باقی نماند.

۱-۳. اهداف پژوهش:

تمدن اسلام با معجزهٔ کتاب پا به عرصهٔ جهان بشری نهاد، و به تدریج مکتوب کردن یافته‌های علمی و انتقال آن به نسل آینده، از دغدغه‌های دانشمندان هر عصری گردید، بدین ترتیب میراث گران قدری از ایشان برجای ماند که بسیار با ارزش و شایستهٔ سپاس و پاسداری می‌باشد. و این امر میسر نمی‌شود مگر اینکه این آثار احیا شده و در اختیار طالبان علم و جویندگان حقیقت قرار داده شوند.

هدف و غایت نقد و تصحیح علمی نسخ خطی نگارش‌های گذشتگان، آن است که از روی نسخ خطی موجود، نسخهٔ اصلی یا قریب به اصل یک اثر را احیا و مرتب و مدون کنند، و آن را به صورتی عرضه دارند که خوانندهٔ آگاه بتواند یقین و اطمینان حاصل کند که اگر اصل یک اثر را در دست ندارد، نسخه‌ای از آن دارد که به صورت اصلی و شکلی که مصنف و مؤلف اصل نوشته است به نهایت درجه نزدیک است.^۱

یکی از اهداف کاربردی این رساله احیای چند اثر کلامی است که می‌توانند جز منابع کلام شیعه و کلام اسلامی باشند.

---

^۱. همان، ص ۴۰۹.

از اهداف شناختی این پژوهش معرفی دو تن از دانشمندان بزرگی است که علی‌رغم آثار برجسته‌ای که از آن‌ها برجای مانده، و تأثیر قابل توجهی که در رشد و تعالی علوم اسلامی داشته‌اند، به خوبی شناخته نشده‌اند، و برخی از آثارشان حتی یک بار هم چاپ نشده است. هدف شناختی دیگر، آشنایی با دیگر آثار این فضلا و شرح حال ایشان، و بررسی محتوایی شرح مقدار سیوری بر فصول خواجه می‌باشد.

۱-۴. پرسش‌های پژوهش:

چون این پایان‌نامه به احیا و تصحیح چند اثر پرداخته است، پرسش پژوهشی ندارد، در واقع رسالت این پژوهش پاسخ به پرسشی و یا حل مسأله‌ای نبوده است.

۱-۵. فرضیات:

از آنجا که این تحقیق پرسش پژوهشی ندارد، فرضیه‌ای هم ندارد.

۱-۶. پیشینه انجام کار:

قدیمی‌ترین موردی که از نقد متون اطلاعات درستی در دست هست، تحقیقات فضلائی مکتب اسکندریه است، به‌ویژه «آریستارکس» (متوفی ۲۰۰ ق.م) که در نقد و تصحیح *ایلیاد* و *اودیسه* رنج فراوانی برد. دیگری «آریستوفانس» از اهالی بیزانس است، وی کتابدار کتابخانه اسکندریه بوده، و در تصحیح آثار افلاطون و ارسطو و *ایلیاد* و *اودیسه* رنج برد. در تمدن اسلام نیز لا اقل از سده سوم هجری، اندیشه تصحیح و تنقیح آثار گذشتگان تداول یافت. همچنین در جهان اسلام، در میان فضلا و دانشمندان برخی از شعب علم، سستی مطرح بوده که به نحوی به تصحیح متون شبیه است. به این صورت که طالبان علم، نسخه‌هایی از کتاب‌ها را نزد مؤلفان آن و یا دانشمندان مرتبط به آن رشته قرائت می‌کردند، و نسخه‌ها را مضبوط می‌نمودند، و آن‌گاه از استاد اجازه روایت و یا تدریس آن‌ها را می‌گرفتند.^۱ شیوه خواجه نصیر در دفاع از اصول آئین دوازده امامی و مستدل کردن آن در *تجربید* و *فصول* و دیگر آثارش نسبت به کتب پیشینیان وی متفاوت و ابتکاری بوده است. از گذشته تا به امروز، و در جوامع مختلف افرادی بوده‌اند که به امر تصحیح نسخه‌های خطی پرداخته‌اند، اما تصحیح *فصول* فارسی و ترجمه عربی آن و شرح *الأنوار الجلالیه للفصول النصیریة* را

^۱ همان، صص ۳۸۵-۳۸۳.

تا به امروز کسی انجام نداده و کاملاً جدید و ابتکاری می‌باشد، و با مراجعه به سایت «اسناد و مدارک ایران» هیچ مقاله، پایان‌نامه و یا کتابی که به‌طور اختصاصی به این موضوع پرداخته باشد یافت نشد، همچنین کتابی که به‌طور مستقل به زندگینامه جرجانی و سیوری پرداخته باشد؛ در کتب رجالی هم اشاره مختصری شده بود، و در برخی از آن کتب ذیل معرفی آثار، مختصری از شرح حال ایشان نقل شده بود، که در اکثر آن‌ها مطالب تکراری کتاب‌های دیگر به چشم می‌خورد. فقط دو مقاله بدست آمد که تقریباً مطالب کتب مختلف را جمع‌آوری کرده بود، از این رو مصحح در امر معرفی مؤلفان از این دو مقاله بیشترین بهره را برده است:

➤ اعظم اسلامیت، رکن الدین جرجانی، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، مقاله
www.cgie.ir.۱۳۹۰/۱۰/۲۵، ۶۴۹۰.

➤ جمعی از پژوهشگران حوزه علمیه قم. گلشن ابرار، علی کرجی، قم، نشر معروف،
چاپ دوم، بهار ۱۳۸۵. ج ۳، صص ۶۸-۵۹.

البته فصول فارسی و ترجمه عربی آن را استاد محمد تقی دانش پژوه در سال ۱۳۳۵ چاپ کرده است، اما نسخه ایشان فاقد مقدمه تحقیقی می‌باشد، از طرفی متن فارسی با توجه به زمان مؤلف نوشته نشده، متن ترجمه عربی هم با توجه به املائی درست عبارات عربی نوشته نشده است، به همین دلیل نیاز به تصحیح مجدد داشت که در این رساله به آن پرداخته شده است:

➤ محمد تقی دانش پژوه، فصول خواجه طوسی و ترجمه تازی آن، تهران، انتشارات
دانشگاه تهران، خرداد ماه ۱۳۳۵.

اما مصحح به روش علمی و با رعایت امانت و توجه به ادبیات زمان تألیف، و املائی درست عبارات عربی تصحیح نموده است. مقدمه تحقیقی و شرح حالی از مؤلفان از اموری است که در این پژوهش بدان پرداخته شده است. البته برای حفظ احترام و تجدید یاد استاد دانش پژوه، مقدمه ایشان در این رساله نقل شده است.

۱-۷. روش پژوهش:

از آنجا که این پژوهش به توصیف دیدگاه‌های مؤلفین و آثار ایشان، و نحوه برخورد مترجم و شارح با دیدگاه‌های خواجه نصیر پرداخته است، ماهیت موضوع «توصیفی» خواهد بود. و چون محتوا و مضمون هر سه اثر یکی است، و یکی از آثار به زبان فارسی، دیگری ترجمه عربی و اثر سوم شرح همان مطالب است، در حوزه علم کلام با توجه به نیاز محققین و طالبان این بخش از علم می‌تواند مفید باشد، و در نتیجه این پژوهش از نوع پژوهش‌های «کاربردی» است.

روش انجام پژوهش کتابخانه‌ای بوده است، با استفاده از فهرست‌های کتابخانه‌ها، نسخه‌های مورد نظر شناسایی و جمع‌آوری گردید. ابزار پژوهش فیش‌برداری و عکس نسخه‌های خطی مورد نظر بوده است.

۱-۸. محدودیت‌ها و موانع پژوهش:

از جمله موانع و مشکلاتی که این پژوهش با آن مواجه شده است عبارتند از:

- عدم همکاری برخی کتابخانه‌ها با درخواست مصحح مبنی بر در اختیار قرار دادن نسخ مورد نظر.
- آماده نبودن عکس نسخه شماره ۱۷۳۷۱ فصول فارسی کتابخانه مجلس شورای اسلامی^۱ (حدود قرن ۷ و اوایل قرن ۸) که قدیمی‌تر از دیگر نسخ است و شاید می‌توانست در امر تصحیح متن فارسی مؤثر باشد.
- دیر آماده کردن عکس نسخ توسط برخی کتابخانه‌ها.
- معرفی نشدن برخی نسخ در فهرست کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی (از جمله نسخه شماره ۵/۴۹۳۵ ترجمه فصول کتابخانه ملی تهران).
- نبود عکس نسخ در سایت اکثر کتابخانه‌ها، و لزوم حضور در آن مراکز برای دریافت عکس نسخ، در صورتی که با وجود این امر دسترسی به نسخ آسان‌تر و سریع‌تر خواهد بود، و زمان کمتری برای پژوهش می‌طلبد.
- هزینه‌هایی که مراکز و کتابخانه‌ها در قبال عکس نسخ دریافت می‌دارند.
- و ....

---

۱. درایتی، مصطفی. *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران*، مجتبی درایتی، چاپ اول، تهران، انتشارات مرکز پژوهش کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۱۰۲۷.

فصل دوم: مقدمهٔ مصحح

✓ معرفی اجمالی کتاب‌ها

✓ معرفی مؤلفان

✓ معرفی تفصیلی کتاب‌ها

✓ روش تصحیح و کارهای انجام

شده

✓ و ...

این مقدمه مشتمل بر چند مطلب است:

۱. معرفی اجمالی کتاب‌ها.
۲. معرفی مؤلفان.
۳. معرفی تفصیلی کتاب‌ها.
۴. روش تصحیح و کارهای انجام شده.
۵. شیوه فاضل مقداد در شرح فصول.
۶. نسخ مورد استفاده و رموز آن‌ها.

۲-۱. معرفی اجمالی کتاب‌ها

این پایان نامه مشتمل است بر تصحیح سه اثر:

- «الفصول فی الأصول» به زبان فارسی، اثر خواجه نصیر الدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲).
- ترجمه فصول به عربی اثر رکن الدین محمد بن علی جرجانی استرآبادی (زنده در ۶۹۷ و ۷۲۸).
- شرح فصول با نام «الأنوار الجلالیة للفصول النصیریة» اثر شیخ مقداد بن عبدالله سیوری حلی (-۸۲۶).

۲-۲. معرفی مؤلفان

۲-۲-۱. **خواجه نصیر الدین طوسی:** محمد بن حسن طوسی، معروف به «خواجه نصیر الدین طوسی»، بدون شک یکی از بزرگ‌ترین دانشمندان جهان بشریت بود.^۱ تولد ایشان روز

---

^۱م- جرفادقانی، علمای شیعه از کلینی تا خمینی، چاپ اول، قم، انتشارات معارف اسلامی، یکم مهر ۱۳۶۴، ص ۵۸.

یکشنبه یازدهم جمادی الأول به هنگام طلوع خورشید، در سال ۵۹۷ و غروب خورشید جمالش روز دوشنبه هجدهم ذی الحجة سال ۶۷۲ در شهر کاظمین بود، و در پایین پای جوادین- کاظمین آرام گرفت.^۱

با توجه به آثار ارزشمند و اقدامات مؤثر ایشان، در کتاب‌های مختلف، به‌طور مفصل در باره ایشان نوشته شده است، از این رو ما به ذکر اهم آن‌ها می‌پردازیم.

خواجه بزرگوار، محقق، متکلم و حکیمی متبحر و جلیل القدر و مؤلف اثر معروف *تجربید العقائد* است. خواجه اصالتاً از مردم ساوه قم بوده است و در طوس متولد شد و همان‌جا از دانشمندان آن روزگار بهره مند شد و به طوسی شهرت یافته است.^۲

ایشان معروف است به: محقق طوسی، علامة البشر، عقل حادی عشر، سلطان الحکماء و المحققین، استاد البشر و أفضل المحققین.^۳

یکی از کارهای مهم ایشان تصدی اوقاف مملکت و سرپرستی علما و نظارت در کار ساختمان رصدخانه مراغه بود.^۴ بعضی از مورخین بستن رصدخانه را از ابتکارات و افکار خود خواجه می‌دانند و می‌گویند: او سالیان دراز در این اندیشه بود که هر وقت اقتضا کند و وسایل فراهم گردد به عمل رصد بپردازد. بعضی دیگر از مورخین این فکر را از «منکوقاآن» پادشاه مغول می‌دانند که بعداً بدست هلاکو اجرا شد.

هلاکو فرمان داده بود که هر چند مال برای تهیه اسباب و آلات رصدخانه مورد نیاز است از خزانه و اعمال ممالک به او بدهند، همچنین بنا بر درخواست خواجه جمعی از علمای ریاضی و ماهران در فن نجوم را از اطراف بلاد نیز دعوت کرد تا دستیار خواجه باشند^۵، سید رکن الدین استرآبادی هم در میان آن‌ها بوده است، که البته نباید با رکن الدین جرجانی مترجم *فصول* خواجه اشتباه شود، از آنجا که آقای مدرس رضوی گفته است: ایشان السید رکن الدین ابوالفضائل (یا ابو محمد) حسن بن محمد بن شرفشاه علوی استرآبادی (۶۳۱-۷۱۵ق) است و از جمله معاصران و

^۱ همان، ص ۶۱.

سید محمد باقر خوانساری اصفهانی، *روضات الجنات فی أحوال العلماء والسادات*، ترجمه مقدمه، اضافات محمد باقر ساعدی خراسانی، انتشارات کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۶۰ش، ۱۴۰۱ق، جلد ۷، ص ۲۲۱ و ۲۲۲.

^۲ محمد علی مدرس، *ریحانة الأدب*، چاپ دوم، تبریز، چاپخانه شفق، ج ۲، ص ۱۷۱.

^۳ م- جرفادقانی، صص ۶۱-۵۸.

مدرس رضوی، *احوال و آثار محمد بن حسن طوسی معروف به خواجه نصیر الدین طوسی*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۴،

صص ۲۷-۲۵.

شاگردان خواجه می‌باشد. سید به مراغه آمد و در نزد خواجه به تحصیل مشغول شد و بسیار ذکی و زیرک بود، خواجه او را بر شاگردان خویش مقدم داشت.^۱

و نیز خواجه در محل رصدخانه کتابخانه بزرگی تأسیس کرد، و بنا به فرمان هلاکو نفایس کتب فراوانی که از بغداد و دمشق و موصل و خراسان غارت شده بود و برای خواجه و شرکایش لازم بود به آن کتابخانه داده شد، به علاوه خود خواجه مأمورینی به اطراف می‌فرستاد که کتب علمی را در هر جا یابند خریده و برای او بفرستند، و خودش نیز در مسافرت به هر جا کتاب یا اسطرلابی یا آلت نجومی دیگری می‌دید آن را خریداری می‌کرد و به مراغه می‌فرستاد. محمد بن شاکر در کتاب *فوات الوفيات* نقل کرده است که عده کتاب‌های این کتابخانه به چهارصد هزار مجلد می‌رسد.^۲

آثار خواجه در فنون متنوع است، از جمله آن‌ها *تجريد العقائد* اوست، این کتاب از منابع مهم کلام شیعه است، و از شروح و حواشی متعددی که بر آن نوشته‌اند اهمیت و تأثیر آن بر کلام اسلامی روشن می‌شود. دیگر آثار مهم ایشان عبارتند از:

إثبات واجب الوجود، إثبات عقل، تذكرة النصيرية، فصول، اخلاق ناصری، أساس الاقتباس، أوصاف الأشراف، إثبات بقای نفس انسانی و ...^۳

۲-۲-۲. رکن الدین محمد بن علی جرجانی: رکن الدین محمد بن علی بن محمد فارسی

غروی جرجانی استرآبادی حلی نجفی، فقیه و متکلم اصولی، از علمای امامی سده‌های ۷ و ۸، متولد و پرورده در حله، ساکن نجف و معاصر علامه حلی^۴ است، پدر ایشان، علی بن محمد، عالم فاضل ادیب و نویسنده شیعی امامی بود.

از منابع موجود اطلاعات دقیقی از زندگی جرجانی به دست نمی‌آید و تاریخ تولد و وفات او دقیق نیست. تاریخ خاتمه غایب البادی *فی شرح المبادی* وی سال ۶۹۷ و *الأبحاث فی تقویم الأحداث* ایشان سال ۷۲۸ قمری را نشان می‌دهد.^۵ وی مدتی در حله بود و نزد حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلی (۶۴۸-۷۲۶) معروف به *علامه حلی* به دانش‌اندوزی پرداخت و مدارج عالی اجتهاد را نزد ایشان پیمود^۶، و به کرسی اجتهاد و تدریس و فتوی در نجف اشرف، و مدتی در حله تکیه زد.^۱ از

^۱. همان، ص ۱۴۲.

^۲. مدرس رضوی، ص ۳۱/م- جرفادفانی، ص ۶۰.

^۳. همان، ص ۶۱.

^۴. محمد علی مدرس، *ریحانة الأدب فی تراجم المعروفین بالکنیة واللقب*، چاپ سوم، تبریز، چاپخانه شفق، ج ۱، ص ۴۰۲ و ۴۰۳.

^۵. محمد محسن نزیل سامراً [العلامة الشيخ آغا بزرك الطهرانی]، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، چاپ سوم، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸

^۶ قمری، ج ۱، ص ۶۳؛ ج ۲، ص ۴۲۳.

^۷. سید محسن امین، *اعیان الشیعة*، به کوشش حسن امین، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ قمری، ج ۹، ص ۴۲۵.